

ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ –ਕੁੱਝ ਸੁਆਲ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ

ਅਵਤਾਰ ਉੱਪਲ (UK)

ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਕਈ ਪਰਤਾਂ 'ਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਇੱਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਦਲਿਤ ਸੁਆਲ ਬਾਰੇ ਸਾਰਥਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਨਾਉਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਆਖਰਕਾਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਛੇ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਿਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ decisive impediment' (ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਰੁਕਾਵਟ) ਆਖਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਤੀਕ ਕਿਉਂ ਲੱਟਕਦੀ ਆਈ?

1857 ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੂਜੇ ਪੜਾ ਸਮੇਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਲਿਖੇ ਆਗੂ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਚੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਜੰਤਾ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ, ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਬਿਪਨਚੰਦਰ ਪਾਲ ਜਿਹੇ ਗਰਮ ਦਲੀਏ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਆਗੂ Hindu revivalist movement ਲਈ ਚੋਖੇ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। Hindu revivalist movement ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਗੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਨੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁੱਝੀ ਪਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਅਨੰਦ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਆਖੀ ਜਾਣ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੰਤਵ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕੇ ਅਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੇਵਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਵਲੋਂ ਗੁੱਟਿਆ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮੁਹਿਮ ਵਿਊਡਣੀ, ਗਣੇਸ਼ ਪੂਜਾ, ਗਣੇਸ਼ ਉਸਤਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵੀ ਪਿਛਾਕੜੀ ਹਿੰਦੂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਮੋਹ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। revivalist movement ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਬਾਈ ਦੂਸਰੇ ਧਾਰਮਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਜੇਤੂ ਪੁੱਟਿਆ ਕੱਦਮ, ਹਿੰਦੂ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਿਲਕ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਜਿਹੀਆਂ ਪਿਛਾਕੜੀ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਿਲਕ ਨੇ ਕਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਿੱਛੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਰੜਕਦਾ ਸੀ। ਓਹ ਵਿਰਸਾ ਜੇਤੂ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਸੁੱਚਮ ਜਿਹੇ ਬੇਹੂਦਾ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਇਨਸਾਨੀ ਸਕੰਲਪਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁੱਤੇ ਆਗੂ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਰਬੀ ਵੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਣ-ਢੰਗ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕੰਲਪ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ, ਵੇਦ-ਪੁਰਾਣ ਹੀ ਰਹੇ। "ਮੈਂ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ, ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੱਭ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਰਣਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ"। (M.K.Gandhi '*young india*, october 1921) ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਦੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਗਾਂਧੀ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਆ ਰਿਹਾ।

ਉੱਪਰਲੇ ਪੈਰਾਗਰਾਫ 'ਚ ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ, ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਹਸਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਗਏ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਕਾਲੀ ਕੂਚੀ ਫੇਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਗੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਵੇ ਗੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਓਹਨਾ 'ਸਜੱਣਾ' ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਗਾ, ਜੁੱਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪ ਜੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਜਿਹੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਦਾਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਦਸੱਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁੱਤੇ ਅਗੂਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਖਾਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਬੁਰਜੁਅਜ਼ੀ, ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਏਹੋ ਜਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟਖੋਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਰੋਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਵਾਦਗਰਸਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ, ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਖਿਲਾਫ ਉਠਾਏ ਹਰ ਕਦਮ ਦੀ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਓਹ ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਠ-ਦਾਤੇ ਆਖਦਾ ਸੀ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮੰਨ 'ਚ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਤਰਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ 'ਚ 'ਹਰੀਜਨਾ' ਦੇ 'ਤਗਮੇ' ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਤਮਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਮੇ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ 'ਅਸੀਂ' ਅਤੇ 'ਤੁਸੀਂ' ਦਾ ਫਰਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਓਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ।

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗੇ ਗਾ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਢੰਚਾ ਖੜਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਥੋੜਾ ਬਹੁੱਤ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾਣ ਨਹੀਂ ਬੈਠੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਕਿਆਫੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ, ਮਾਰਕਸ ਬਾਰੇ, ਇਰਫਾਨ ਹਬੀਬ ਦੀ ਇੱਕ ਟਿਪਣੀ ਠੀਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। "ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਹੁਣ ਵੱਧ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਉਂਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਤਲੇ ਵਾਕ ਵਜੋਂ ਮੰਨੀਏਂ? ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿ ਓਦੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀਮਤ ਸੀ"। (Irfan Habib, *Essays in Indian history*) । ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਏਨਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। endogamy, ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜਕੜ ਢਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, 'ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜਤ' ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਖਾਤਰ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਨੂੰਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੰਨਾ 'ਚੋਂ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਨਾਲਾ ਪੁਰਾਣੀ ਥਾਂ ਵਗਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਪਸਰੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਇੱਸ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਨਾਹਰਾ, ਜੱਟ ਦੀ ਜਗੀਰੂ ਹੈਂਕੜ ਨੂੰ ਟੌਨਿਕ ਮਹਈਆ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਵਾਨੀ ਦੀ ਰੱਬ ਯਾਤਰਾ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ

ਏਜੰਡਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ, ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਂਝੇ ਮੁਹਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਿਆ। ਇਹ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਡਕਰ ਵਰਗੇ ਅਣਖੱਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਮੁਹਿਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ, ਫੋੜੇ ਉੱਪਰ ਮੁਲਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੋੜੇ ਦੀ ਚੀਸ ਨੂੰ ਮੱਧਮ ਕਰਨ ,ਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫੋੜੇ ਨੂੰ ਜੂੜੇ ਨਹੀਂ ਉਖਾੜ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਪੱਕਾ ਕੋਠਾ ਉਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਤੱਦ ਤੀਕ ਕੱਚੇ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹੇ ਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਇਸ ਵਕਤ ਮੁਲਮ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਖੱਬੀ ਜਮਹੂਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਸ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ ਫਿਰਕੂ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਵੇ ਗਾ। ਜੁੜੀ ਦਲੀਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਿਰਕੂ ਲਾਣੇ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਖੱਬੀ ਜਮਹੂਰੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇ ਗੀ। ਪਿਛੱਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ 'ਚ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਵਿਰੁਧ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ, ਮੋਚੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖ ਜਮਹੂਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ, ਸਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਜਾੜਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਮਾਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਜਮਾਤੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ, ਅਸਿਥਰਤਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸਭਾਵਕ ਸੀ, ਉਸ ਅਸਿਥਰਤਾ, ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਟੇਟ (ਰਾਜ ਸੱਤਾ) ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨੂੰ 'ਅਮਿਟ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਉਪਜ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਅਲੱਗ ਸ਼ਕਤੀ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਮਲੀ ਚਰਿੱਤਰ ਜਮਾਤੀ ਰਾਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਜਮਾਤ ਉੱਪਰ, ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਗਲਬੇ ਨੂੰ ਉਚਿੱਤ ਠੈਹਰਾਉਣ ਲਈ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉੱਤਰੇ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪ ਹੀ ਸਨ। ਤੇ ਇਹ ਗਰੰਥ didactic tendency, ਭਾਵ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਰਝਾਨ, ਖਾਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਵੇਰ ਬੈਹਸ ਕਰਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਬਈ? ਚਲ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਦਿਖਾ'। ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਵ ਇਹੋ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੋਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਗਰੰਥ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਮਸਲਾ, ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਗਰੰਥ 'ਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਸਲਾ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੇ ਗਏ ਨੂੰ, ਦਲੀਲ ਤਰਕ ਨਾਲ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੂ, ਖੁਦ ਬ੍ਰਾਹਮਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਉਹ ਨਰ ਅਤੇ ਮਦੀਨ ਦੋਹਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜਾਗ ਲੱਗਿਆ। ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਨੂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ? ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੂ ਕਲਪੱਤ ਨਾਅ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਹੀਂ। ਮਨੂ ਜਿਹੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ, ਇਕ ਖਾਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। " Myth making

about the past, however desirable the end it may serve, is incompatible with learning from the past" John Tosh-'The Pursuit of History' p21. ਭੂਤਕਾਲ ਬਾਰੇ ਮਿਥਹਾਸਕ ਬੁਣਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੰਨ ਚਾਹੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ।

ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ, ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਚਾਲ, ਹਰ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਮਾਤੀ ਸੰਗਰਸ਼ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਸੰਗਰਸ਼ ਨੂੰ, ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਤਿਲਨਗਾਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗਰਸ਼ ਦੀ, ਰਜਵਾਤਾਸ਼ਾਹੀ ਖਿਲਾਫ ਚਲਾਈ ਜੰਤਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਠੁੱਲ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਨਹਿਰੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਓਦੋਂ ਬਿਨੋਵਾ ਭਾਵੇਂ ਨੂੰ 'ਭੂਮੀ ਦਾਨ ਮੁਹਿਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਲਨਗਾਨਾ ਸੰਗਰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਹਰਾ, ਰਜਵਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਹ ਕੇ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਚ ਵੰਡਣ ਮੁੱਖ ਨਾਹਰਾ ਸੀ। ਭਲਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਜ਼ਮੀਨ ਬਿਨੋਵਾ ਭਾਵੇਂ ਨੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਚ ਵੰਡੀ? ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ contradictions (ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ) 'ਚ ਉਲਝਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜ਼ੇਤੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ, ਜਗੀਰਦਾਰ, ਉਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਓਹ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ antagonistic ਅਤੇ ਕੁੱਝ non-antagonistic ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵੇਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗਲਤੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਹਮਖਾਹ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸਹੇਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ, ਦਲਿਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਫਰੰਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਰੀਬ ਪਛੜੀ ਕਿਸਾਨੀ, ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਤਕ ਸੰਗਰਸ਼ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਜੰਤਕ ਲਹਿਰ 'ਚ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁੱਲਣ ਕਾਂਡ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਈ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਲਕੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ, ਕੇਵਲ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਨਾਡ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਖੜੇ ਸਨ।

ਦਲਿਤ ਸੁਆਲ ਨੂੰ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਰਤੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸੰਗਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ, ਇਕੱਲੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ, ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜ਼ੇਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਏਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਗ਼ੈਰਕੁਦਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵੀ ਹੈ। ਅਖੌਤੀ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ 'ਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ, ਮੁੱਢੇ ਅਕੜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ, ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਮਾਨਸਕ, ਵੌਧਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਂਅ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ, dehumanize ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।